

Łukasz Kamiński

Od Redakcji

Pamięć i Sprawiedliwość 6/1 (11), 9-13

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tematem przewodnim kolejnego numeru „Pamięci i Sprawiedliwości” są kryzysy systemu komunistycznego. Podstawą dla bloku głównego stały się referaty, wygłoszone podczas drugiego dnia międzynarodowej konferencji naukowej „Kryzysy systemu komunistycznego 1953–1981”, zorganizowanej przez Instytut Pamięci Narodowej, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Urząd Pełnomocnika Rządu Federalnego ds. Dokumentów Służby Bezpieczeństwa byłej NRD i Fundację Badania Dyktatury SED w Warszawie w październiku 2006 r.

Cezury przyjęte przez organizatorów konferencji (i powszechnie też w tym kontekście stosowane, chociaż często też jako pierwsza pojawia się data 1956) są rezultatem swoistej niepisanej definicji kryzysów w systemie komunistycznym. Zakłada ona m.in., iż występują one w okresie stabilizacji systemu, wyłącza się z pola zainteresowania analogiczne zjawiska (masowe strajki i demonstracje, przesilenia w kierownictwie partii i państwa), pojawiające się w okresie zdobywania władzy. Przykładem może być nieuwzględnianie we wszelkich syntetycznych ujęciach wydarzeń majowych w Polsce w 1946 r. (masowe protesty uczniów i studentów) czy też buntu robotników w Brnie w 1951 r.¹

Zjawiska kryzysowe występujące w krajach bloku sowieckiego budziły zainteresowanie badaczy już wkrótce po ich wystąpieniu. Ze zrozumiałych względów pierwsze opisy poszczególnych wydarzeń, zbiory dokumentów, relacje świadków ukazywały się na Zachodzie². Gdy kryzysy stały się zjawiskiem cyklicznym, podejmowano także próby ujęcia syntetycznego³. W odpowiedzi władze komunistyczne publikowały propagandowe opracowania, przedstawiające przebieg wydarzeń z ich punktu widzenia⁴. Najbardziej zróżnicowana literatura poświęcona jest przebiegowi kolejnych kryzysów społeczno-politycznych w PRL – powstawała ona zarówno na emigracji, w zachodnich ośrodkach naukowych, jak i oficjalnie w kraju (przy czym w okresach „odwilży” nie były to analizy o wyłącznie propagandowym charakterze⁵), a od końca lat siedemdziesiątych także w „drugim obiegu”⁶.

¹ Ł. Kamiński, *Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948. Formy pozainstytucjonalnego żywiołowego oporu społecznego 1944–1948*, Toruń 2000; J. Pernes, *Brno 1951. Příspěvek k dějinám protikomunistického odporu na Moravě*, Praha 1997.

² Przykładowo z licznej literatury opublikowanej tuż po wydarzeniach 1956 roku: F. Molden, E.G. Pogany, *Ungarns Freiheitskampf*, Wien 1956; *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe: a Selection of Documents on Events in Poland and Hungary, February–November, 1956*, oprac. Paul E. Zinner, New York 1956; F. Fejtő, *La tragédie hongroise. Une révolution socialiste anti-soviétique*, Paris 1956.

³ Zob. np. K. Pomian, *Wymiary polskiego konfliktu 1956–1981*, Londyn 1985; Z. Młynář, *Krise v sovětských systémech 1953–1981*, Köln 1983.

⁴ Zob. np. S. Kruszynskij, W. Majewskij, P. Jefimow, M. Odiniec, *Czto proizoszło w Wiengrii?*, Moskwa 1956; E. Hollós, *Kik voltak, mit akartak?*, Budapest 1967 (wyd. polskie *Kim byli, czego chcieli?*, Warszawa 1970); R. Černý, *Jak se dělá kontrarevoluce*, Praha 1970; J. Borowiecki, „Solidarność”. *Fronty walki o władzę*, Warszawa 1982.

⁵ Najlepszym przykładem jest oczywiście praca pod redakcją Jarosława Maciejewskiego i Zofii Trojanowicz, *Poznański Czerwiec 1956* (Poznań 1981).

⁶ *Bibliografia podziemnych druków zuwarych z lat 1976–1989*, oprac. G. Fedorowicz, K. Gromaźńska, M. Kaczyńska, Warszawa 1995.

Kryzysy były też jednym z głównych obszarów badań naukowych po odzyskaniu niepodległości⁷. Było to jednak efektem indywidualnych zainteresowań poszczególnych badaczy, a nie zorganizowanych działań. Tymczasem w innych państwach przystąpiono do znacznie bardziej systematycznych prac nad przebiegiem poszczególnych kryzysów. Drobiazgowe studia nad dziejami powstania ludowego w NRD z 1953 r., wspierane przez hojne dotacje państwowe, przyniosły setki publikacji oraz szereg istotnych ustaleń, w tym listę ponad 700 miejscowości, w których doszło do różnego rodzaju protestów ludności⁸. Na Węgrzech już w 1989 r. utworzono Instytut Historii Rewolucji Węgierskiej 1956 roku, działający wpierw jako organizacja społeczna, a od 1995 r. finansowany przez państwo. Instytut prowadzi liczne projekty badawcze, opublikował wiele książek, zorganizował dziesiątki wystaw i konferencji⁹. W Czechosłowacji powołano komisję rządową do zbadania przebiegu wydarzeń z lat 1967–1970. Przeprowadziła ona szeroko zakrojone kwerendy w archiwach krajowych i zagranicznych. Zbiór wykonanych kopii dokumentów do dziś stanowi podstawę do badań dziejów Praskiej Wiosny i interwencji wojsk Układu Warszawskiego. Wydano już szesnaście tomów źródeł zebranych przez komisję, co roku powstają nowe monografie, ukazują się dziesiątki artykułów¹⁰.

Wszystkie te działania doprowadziły do znacznego poszerzenia naszego stanu wiedzy na temat różnych aspektów poszczególnych kryzysów systemu komunistycznego. Wciąż bardzo nieliczne są jednak próby syntetycznego spojrzenia na to zjawisko, odnalezienia cech wspólnych poszczególnych wydarzeń, wskazania ogólnych prawidłowości w ich przebiegu¹¹.

Wśród nierozstrzygniętych dotychczas zagadnień badawczych znajduje się podstawowy problem – czy kryzysy były odosobnionymi epizodami, gwałtownymi wybuchami napięć między partią komunistyczną a społeczeństwem, czy też *de facto* system komunistyczny nieustannie znajdował się w permanentnym kryzysie, który co jakiś czas w sprzyjających okolicznościach kulminował w postaci masowych protestów i prób reformy lub obalenia systemu. W pewnym stopniu próbę odpowiedzi na to pytanie stanowi otwierający niniejszy numer „Pamięci i Sprawiedliwości” tekst autorstwa węgierskiego historyka, Attili Szokolcaia. Przedstawił on genezę wydarzeń z jesieni 1956 roku, wskazując na główne czynniki, które doprowadziły do węgierskiej rewolucji. Zdaniem autora

⁷ Lista samych książek (monografie, dokumenty, materiały konferencyjne) opublikowanych na temat poszczególnych kryzysów liczy kilkaset pozycji. Do najważniejszych opracowań zaliczyć należy: P. Machcewicz, *Polski rok 1956*, Warszawa 1993; E. Makowski, *Poznański Czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL*, Poznań 2001; J. Eisler, *Marzec 1968. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 1991; *idem*, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006; *idem*, *Grudzień 1970. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 2000; B. Danowska, *Grudzień 1970 roku na Wybrzeżu Gdańskim. Przyczyny – przebieg – reperkusje*, Pelplin 2000; P. Sasanka, *Czerwiec 1976. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 2006; *Droga do niepodległości. „Solidarność” 1980–2005*, Warszawa 2005.

⁸ B. Eisenfeld, I.-S. Kowalczyk, E. Neubert, *Die verdrängte Revolution. Der Platz des 17. Juni 1953 in der deutschen Geschichte*, Bremen 2004, s. 657–822.

⁹ Szerzej: www.rev.hu.

¹⁰ Ł. Kamiński, *Czeska historiografia dziejów najnowszych*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 1, s. 373–376.

¹¹ G. Ekiert, *The State Against Society. Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe*, Princeton 1996.

główna przyczyna tych dramatycznych wydarzeń leżała w samej partii komunistycznej, jej nieumiejętności konsekwentnego przeprowadzenia reform. Jak się jednak wydaje, nie można marginalizować także innych stałych czynników, takich jak chociażby chroniczna niewydolność gospodarcza, represje, brak dostępu do prawdziwych informacji, niemożność swobodnego wyrażania własnych przekonań itp. Z tej perspektywy kryzysy wydają się immanentną cechą systemu komunistycznego, ujawniającą się w momentach osłabienia aparatu władzy i/lub szczególnej desperacji społeczeństwa.

Równnie frapującym, acz na pierwszy rzut oka paradoksalnym pytaniem badawczym jest problem znaczenia kryzysów dla przetrwania, rozwoju i wreszcie upadku systemu komunistycznego. W popularnym ujęciu (widocznym chociażby w symbolice pomników, nie tylko polskich) kolejne zrywy w poszczególnych państwach układały się w logiczny ciąg, swoistą środkowoeuropejską „drogę do wolności”. Czy jednak rzeczywiście kryzysy oznaczały jedynie osłabienie systemu, czy też można je postrzegać jako momenty przesilen, dających asumpt do reform, mobilizacji sił partii komunistycznej i rozbitcia oporu? Dobrym przykładem jest lekcja, jaką władze Niemieckiej Republiki Demokratycznej wyciągnęły z wydarzeń z czerwca 1953 r., co w swoim artykule zajmująco opisał Ilko-Sascha Kowalczyk. Jak się wydaje, również kadarowska „konsolidacja” na Węgrzech i husakowska „normalizacja” sytuacji w Czechosłowacji w dużej mierze oznaczały wzmocnienie reżimu, a więc w ostatecznym rozrachunku – jego dłuższe trwanie.

Szczególnie interesującym obszarem badań nad okresami kryzysu systemu komunistycznego jest zagadnienie reakcji na nie społeczeństw i struktur władzy w innych państwach bloku wschodniego¹². Problematyce tej poświęcone są następane teksty, autorstwa Vasile’a Paliia i Mihaia Retegana oraz Michaela Kubiny. Pierwsi dwaj opisali stosunek rumuńskich władz do Praskiej Wiosny, kolejny artykuł porównuje stanowisko wschodnioniemieckiej partii komunistycznej wobec przemian w Czechosłowacji w roku 1968 i wydarzeń w Polsce z lat 1980–1981. W obu przypadkach analiza obejmuje stanowisko aparatu władzy, tymczasem co najmniej równie ciekawe pozostaje zagadnienie stosunku społeczeństw poszczególnych państw do wydarzeń w „bratnich” krajach. Wstępne wyniki badań wskazują, iż dominowały odczucia solidarności, przełamujące istniejące uprzedzenia i stereotypy¹³.

Jedynym państwem bloku wschodniego, w którym zjawiska kryzysowe wystąpiły wielokrotnie, była PRL¹⁴. Rodzi to oczywiście pytanie o przyczyny takiego stanu rzeczy. Janusz Kaliński w swoim artykule wskazuje na rolę cyklicznych załamań gospodarki w genezie kolejnych „polskich miesięcy”, a także na powstanie swobodnego sprzężenia zwrotnego – następstwa każdego z kryzysów generowały kolejny.

¹² Badania te wskazują, iż największe kryzysy miały swoje poważne echa także w pozaeuropejskich państwach komunistycznych. Zob np. A. Lankov, *Crisis in North Korea. The Failure of De-Stalinization, 1956*, Honolulu 2004.

¹³ Zjawisko to jest dobrze widoczne chociażby na przykładzie reakcji społeczeństwa polskiego na interwencję w Czechosłowacji. Por. Ł. Kamiński, *Ręce precz od Czechów! Polacy wobec inwazji na Czechosłowację w 1968 r.*, „Więź” 2004, nr 7, s. 80–91.

¹⁴ Dwukrotnie odnotowano kryzysy systemu w Czechosłowacji – w 1953 i 1968 r. Ten pierwszy miał jednak ograniczony charakter i ginie w cieniu niewiele późniejszego powstania ludowego w NRD, które przybrało znacznie większy zasięg i miało dużo bardziej dramatyczny przebieg.

Ostateczny kryzys systemu, w skali całej Europy Środkowo-Wschodniej, przyniósł rok 1989. Niewątpliwie zapoczątkowały go wydarzenia w Polsce, związane z niemożnością przewyciężenia przez komunistyczne władze skutków przemian z początku dekady. Antoni Dudek w ostatnim artykule bloku głównego w systematyczny sposób opisuje główne czynniki, które jego zdaniem przesądziły o utracie przez komunistów władzy w Polsce, a następnie w innych krajach: przemiany w ZSRR, chroniczny kryzys gospodarczy i początek specyficznej prywatyzacji połączony z uwłaszczeniem nomenklatury, osłabienie roli PZPR w państwie, ponowne pogorszenie nastrojów społecznych i wreszcie działalność Kościoła i opozycji.

* * *

Dział „Varia” otwiera druga część artykułu Aleksandra Goguna, poświęconego dziejom sowieckiej partyzantki na Ukrainie w okresie II wojny światowej. Inna Pojiznyk w swoim tekście analizuje problem stosunku Kościoła greckokatolickiego do konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1946. Autorka zwraca uwagę zarówno na zróżnicowanie postaw poszczególnych duchownych, jak i ewolucję relacji między Kościołem a ukraińskim ruchem nacjonalistycznym. Z kolei Jarosław Syrynk w swoim szkicu weryfikuje pojawiające się w różnych publikacjach twierdzenia o istnieniu po 1947 r. konspiracji ukraińskiej na terenie Dolnego Śląska.

Kolejne dwa artykuły są wynikiem badań nad funkcjonowaniem systemu stalinowskiego w Polsce. Jacek Wołoszyn na przykładzie województwa lubelskiego opisał skalę i formy zaangażowania aparatu bezpieczeństwa w proces rekrutacji studentów. Dariusz Gałaszewski zajął się problemem stosunku młodzieży do Powszechnej Organizacji „Służba Polsce”, do której w latach 1948–1955 wcielono znaczną część młodego pokolenia.

Jerzy Grzybowski, opierając się na interesujących dokumentach z archiwów białoruskich, przedstawił powojenne losy tych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, którzy zdecydowali się powrócić w rodzinne strony, zagarnięte przez Związek Sowiecki. Większość z nich padła ofiarą rozmaitych represji. Obszerne studium autorstwa Krzysztofa Tarki poświęcone jest dziejom współpracy z wywiadem PRL emigracyjnego wydawcy, Bolesława Świderskiego. Mimo zaangażowania ogromnych kwot (jak na warunki Polski Ludowej) nie udało się osiągnąć zamierzonego celu – utworzenia wpływowego pisma, zmieniającego postawę wychodźstwa wobec kraju.

Swoisty miniblok tworzą teksty Sebastiana Ligarskiego i Krzysztofa Kolasy, poświęcone przebiegowi wyborów w PRL, odpowiednio w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ubiegłego stulecia. W dotychczasowej literaturze zainteresowanie badaczy skupia się wokół wyborów w 1947, 1957 i 1989 r. Tymczasem analiza działań władz w innych okresach prowadzi do interesujących wniosków na temat funkcjonowania systemu komunistycznego w PRL.

„Varia” zamyka druga część artykułu Idesbalda Goddeerisa na temat dziejów Biura Koordynacyjnego NSZZ „Solidarność” oraz esej Jeana-Luisa Panné, przypominający postać Rafała Lemkina, z którego inicjatywy w prawie międzynarodowym pojawiło się pojęcie „ludobójstwo”.

W dziale „Dokumenty i świadectwa” prezentujemy dwa teksty. Pierwszym z nich są obszerne fragmenty wspomnień Rozalii Taraszkiewicz w opracowaniu Sławomi-

ra Poleszaka. Autorka jest siostrą Leona Taraszkiewicza „Jastrzębia” i Władysława Taraszkiewicza „Żelaznego”, legendarnych dowódców jednego z oddziałów partyzanckich na Lubelszczyźnie. Większa część publikowanej relacji poświęcona jest represjom, jakie spadły w związku z działalnością braci na całą rodzinę.

Konrad Rokicki podał do druku opracowaną w Komendzie Głównej MO analizę działań milicji w trakcie tłumienia zamieszek w Warszawie, wywołanych decyzją o likwidacji tygodnika „Po prostu” (3–7 października 1957 r.).

Jedenasty tom „Pamięci i Sprawiedliwości” zamyka obszerny dział recenzji oraz tekst Grzegorza Motyki nawiązujący do artykułu Adama Puławskiego, opublikowanego w ubiegłym roku.

Łukasz Kamiński